

**БУЛГАКОВ И ГОГОЛ.
«МАЙСТОРА И МАРГАРИТА» И «МЪРТВИ ДУШИ»****КРЪСТИНА АРБОВА**

Настоящата статия е откъс от едно по-голямо изследване, в което подробно се анализира нравствената философия на «Майстора и Маргарита» в контекста на руския философски роман и част от което има за цел да покаже духовното присъствие на Гогол в творчеството на Булгаков, да разкрие емблематиката на общото и своеобразното в нравствено-философските концепции на «Майстора и Маргарита» и «Мъртви души».

Тук ще бъдат маркирани само най-съществените морално-етични и естетически решения, които свързват двамата писатели, както и най-значимите Гоголеви влияния в творческата еволюция на М.Булгаков.

Основание за това дават многобройните опити да бъде търсена Гоголевата традиция в Булгаковото творчество, а също и многократно подчертаваният от биографите на Булгаков факт: пристрастното отношение на писателя към друг един писател – Н.В.Гогол:

«Любим писател на Михаил Афанасиевич беше Гогол» – спомня си сестрата на Булгаков.(1)

«Особено обичаше Гогол» – пише за Булгаков Сергей Ермолински.(2)

«А кой ще повярва, че учител ми е Гогол?» – пита самият писател.(3)

Последна почит към паметта на своя безсмъртен учител Булгаков отдава с последния си роман – «Майстора и Маргарита». Първата си среща с Гогол бъдещият писател осъществява, бидейки едва девет годишен. Тогава той за пръв път прочита Гоголевите «Мъртви души».

Животът на Булгаков сякаш съдбоносно е свързан с хора, чието творчество отвежда към Гогол. С името на Гогол като че ли фатално е обвързано и творчеството на самия Булгаков. Още в повестта си «Бележки по маншетите» Булгаков се дистанцира от манифеста на своя герой – «новия завеждащ»: «Да тръгнем по друг път! Стига с тази порнография: «От ума си тегли» и «Ревизор». Гоголи. Моголи. Ще си напишем наши пиеси.»(4)

Още тук писателят се обявява против убийствения спрямо Гогол и Достоевски доклад и още тук напомня на читателя за значението на Гоголевия «Нос».

В романа «Бялата гвардия», така характерен с типично Гоголевите ли-

рични отстъпления, един от героите – Михаил Семьонович Шполянски пише научен труд – «Интуитивното у Гогол».

Фрази от Гоголевите пленителни фантасмагории читателят среща и в «Необикновените приключения на доктора», а в «Театрален роман» той се изправя пред портрета на самия Гогол: «В бедна стая, в кресло седеше човек с много дълъг птичи нос, с болни и тревожни очи, с коса, която падаше на прави кичури върху хлътналите бузи... Гогол чете на Аристарх Платонович втората част на «Мъртви души». (5)

Образът на същия «добре познат» на Булгаков човек с «остър нос, с болни тревожни очи» се появява и в едно от писмата му до П.С Попов: 6 Две години по-късно (през 1934 год.) познатите вече черти създават облика на Майстора в последния роман на Булгаков: «...човек с бръснато лице, с тъмна коса, остър нос, тревожни очи и паднал върху челото перчем»/стр.171/.

«Майстора и Маргарита» е може би най-гоголевото произведение на Булгаков. То съдържа в себе си реминисценции от различни произведения на Гогол на различни функционални нива (на ниво идея, мотив, художествен образ, на стилистично и лексикално ниво): от «Майска нощ или удавница» – хоровода на русалките, от «Нощта пред Рождество»-полета с метла и кукуригането на петела, от «Нос» – инцидента с изчезналата глава на Берлиоз и нелепите слухове, от «Записките на един луд» – дявола, от «Рим» – панорамата на големия град и елегичния тон на прощаването, от «Портрет» – темата за изкуството и романтичния образ на твореца, от «Вий» – смъртоносния поглед на Абадона и мотива на страха... Най-важен обаче в реда на тези асоциации е мотивът на изгорения роман, който според М.Гаспаров ни препраща не само към «Мъртви души», но и към личността и съдбата на Гогол изобщо.

Гогол двукратно изгаря ръкописа на втория том на «Мъртви души». През 1930 година Булгаков изгаря първата редакция на «Майстора и Маргарита». Неговият Майстор също предава на огъня своя роман за Пилат Понтийски и този мотив при Булгаков е кодов при разшифроването на темата за вината на твореца, включена във философския кръг на месианската идея.

И още, романът на Майстора според Воланд не е довършен. Булгаков не успява да стигне до окончателната редакция на своя роман, както недовършени остават и Гоголевите «Мъртви души».

Душевните страдания, нервното разстройство измъчват както Гогол, така и Булгаков и неговия Майстор.

Много от изследователите на «Майстора и Маргарита» спорят за това кой е прототипът на Майстора – Булгаков или Гогол. Несъмнено за всички обаче е едно: романът на Булгаков до голяма степен е автобиографичен роман, а Гогол е факт от биографията на Булгаков най-вече затова, че е

учител, чието духовно присъствие бележи житейския и творчески път на ученика; предшественик, чието философия, етика, естетика предопределят житейското и творческо кредо на следовника. Ето защо нравствената философия на романа «Майстора и Маргарита» е един своеобразен отзвук на нравствено-философската концепция на «Мъртви души» и тази важна за Булгаковия роман рецепция не може да бъде анализирана без да се проследи нейната предистория.

Няколко години преди да започне работата си над «Майстора и Маргарита» Булгаков «преселва» героите на «Мъртви души» в съвременна Москва. Фейлетонът «Похожденията на Чичиков» (1922 год.) е построен върху остроумното използване на сюжета и персонажите на «Мъртви души» и съдържа преки обръщения на «новите» герои и техния автор към Гогол.

«Във фейлетона прозира скелетът на «съвременната» сатирична част на романа «Майстора и Маргарита» – пише В.Чеботарева(8) и това твърдение е доказано от множеството паралели, които могат да бъдат направени между «съвременните» глави на романа и този ранен фейлетон на Булгаков.

Още в «пролога», с който започват «Похожденията на Чичиков», сякаш е обявен сатиричният план на бъдещия Булгаков роман: «Странен сън... Че уж майтапчията сатана е отворил вратата за царството на сенките, над чийто вход мъждука неугасим светилник с надпис: «Мъртви души». Мъртвото царство се е размърдало и от него се е проточила безкрайна върволица... И цялата банда се е понесла за Съветска Русия и тогава там са станали най-невероятни произшествия.»(9)

В «Похожденията на Чичиков» Булгаков пренася познатата вече «банда» в съвременната си действителност. В «Майстора и Маргарита» той ще добави към нея нови герои и нови произшествия, но някои от мотивите на романа са «разиграни» още сега, а старите герои са «надарени» и с някои нови качества: Чичиков вече притежава «огромна ерудиция» (да сравним с ерудицията на Берлиоз), наречен е «консултант» и «белогвардейски шпионин» (Воланд също бива наричан «консултант» и «шпионин»). В «Похожденията на Чичиков» Булгаков разказва за страноприемницата, в която абсолютно нищо не се е променило; в «Майстора и Маргарита» той ще ни покаже московските граждани, които вътрешно са си останали същите. И «крилатата» мъгла, която във фейлетона «прехвърча като искра», и запечатването на петстайния апартамент, и смесването на фалшивите банкноти с истински – всичко това са сякаш подготвителни штрихи в живописната сатирична картина на бъдещия Булгаков роман.

Но въпреки това, във фейлетона Булгаков просто упражнява перото си. Истинската подготовка, подготовката на ума и душата, интелектуалната игра на фантазията и чувството, при Булгаков минава през сериозната за него задача – инсценировката и киносценария на «Мъртви души» (1933, 1934 год.).

Подготвителната работа на Булгаков изисква запознаването му с огромно количество биографичен материал и писателят, според М.Чудакова, се обръща към спомените на П.В.Аненков «Н.В.Гогол в Рим през лятото на 1841 година», както и към писмата на Гогол от Рим до С.Т.Аксаков, П.А.Плетньов, А.С.Данилевски. 10

Като отчетем факта, че през същото това време Булгаков работи над «Майстора и Маргарита» и че междувременно излизат споменатата вече книга на В.В.Вересаев, последната част от трилогията на С.Сергеев-Ценски, посветена на Гогол и книгата на А.К.Воронски – «Гогол», можем да направим извода, че в процеса на работата върху романа Булгаков все по-задълбочено опознава творчеството и личността на учителя си, а това от своя страна се отразява върху дълбочината на неговото най-значимо произведение.

Внимателното вглеждане в съдбата на Гогол, потапянето в Гоголевото творчество, вникването в Гоголевите идеи предопределя така наречения «Гоголев период» в живота на Булгаков (определението принадлежи на А.Смелянски 11). По думите на А.Смелянски, «Булгаков прониква в тайната дълбина на онзи източник, който подхранва изкуството на автора на «Мъртви души». Той се замисля над онези черти на националния характер, над онези особености на руския живот, които предизвикват най-мъчителните страдания на неговия учител.»(12) Затова, считаме ние, чертите на московския бит в «Майстора и Маргарита», цялото невероятно преплитане на фантастичните нелепости и странности на московското ежедневие са пропуснати не само през наследената от Булгаков призма на сатирика. Те са следствие на проникновените размисли на Гоголевия ученик и носят белега на тъгата и на неизлечимото страдание на твореца.

През 1931 година, докато работи върху инсценировката на «Мъртви души» за МХАТ, Булгаков пише на К.С.Станиславски за своя Гогол: «Той ще дойде в първите картини на представлението в смях, а в последната ще си отиде посипан с пепелта на големите размисли.» (13)

Замисълът на Булгаков за съжаление остава неосъществен, но цялата комедийност на пиесата, цялата ѝ на места хиперболична острота, предопределят Гоголевата тоналност в сатиричната полифония на Булгаковия роман.

В инсценировката на «Мъртви души» са заложили основите на изключително оригиналната Булгакова транскрипция на Гоголевите мотиви, на своеобразното развитие, което героите на Гогол ще претърпят в «Майстора и Маргарита». Чрез образа на «Четеца» («Първия») в пиесата си Булгаков цели да покаже трагедията на своя учител, непреклонно търсещ положителния човек и не успяващ да го намери в заобикалящия го свят. В тази трагична колизия прозират терзанията на бъдещия Майстор, долавят се тежненятия на самия Булгаков. В образа на Чичиков от своята пиеса Бул-

гаков влага идеята за «заразата», плъзнала по Русия, а в «Майстора и Маргарита» той ще представи новите жертви на старата човешка зараза.

Работата върху инсценировката и киносценария на «Мъртви души» подтиква Булгаков да се върне към изоставения роман. Свидетелство за това е писмото на М.Булгаков до споменатия вече В.В.Вересаев. Веднага след изразеното си възхищение от Вересаевия Гогол, Булгаков пише: «В мен се е вселил бяс. Още в Ленинград, а сега и тук аз започнах да възстановявам страница по страница онзи мой унищожен преди три години роман.» (14)

Почти същото значение имат думите на Булгаков от писмото му до П.С.Попов: «Пиша «Мъртви души» за екрана... Затрупан съм с работа! Но в главата ми броди моята Маргарита и котаракът, и полетите.» (15)

Обогатен и вдъхновен от идеите на учителя си, Булгаков пристъпва към «Майстора и Маргарита» – «поема на XX век, една от художествените предтечи на която е поемата на Гогол». 16 Нравствената философия на Булгаков в «Майстора и Маргарита» следва опорните пунктове на Гоголевата нравствена концепция в «Мъртви души». В моралната си позиция спрямо заобикалящото го зло Булгаков е също толкова непреклонен, колкото и безсмъртният автор на «Мъртви души». Романът на Булгаков е пронизан от същия активен хуманизъм, с който е заредена поемата на Гогол. И двете произведения разкриват житейската правда, показват истинския лик на човека със сурова, понякога горчива, а на места и с жестока безпристрастност.

И Гогол, и Булгаков сочат истинските причини за умъртвяването на човешката душа. И за двамата духовното разложение на човека е по-страшно от физическата му смърт. И при Булгаков, както и при Гогол отношението на човека към смъртта на ближния показва духовното му съдържание.

«Да, вълна от мъка се надигна при страшната вест за Михаил Александрович – пише Булгаков в «Майстора и Маргарита», но не закъснява да разкрие пред читателя истинската същност на настъпилите вълнения. – Да, мъртъв е, мъртъв... Но нали ние сме живи! Да, надигна се вълна от мъка, но се позадържа, позадържа и взе да спада, някои вече се върнаха по местата и – отначало крадешком, а после открито – пийнаха водка и замезиха. Наистина защо да отиват по дяволите котлетите де волай? Как да помогнем на Михаил Александрович? Като останем гладни? Но нали ние сме живи!» /стр.95/

Вече посъвзел се от странните събития, докато лежи в клиниката на Стравински, Иван Бездомни разсъждава: «Защо всъщност се развълнувах толкова, че Берлиоз го прегазил трамвай?... Да го вземат мъртвите в края на краищата! Че какъв съм му, кум или сват? Като си помисля, излиза, че аз дори не познавах отблизо покойника. Тъй де, какво знаех аз за него? Ами нищо друго, освен, че беше плешив и ужасно красноречив...» /стр.154/

Наблюдавайки погребението на прокурора, Гоголевият Чичиков си мисли за него: «... ако разгледа човек хубавичко работата, тъй едно по едно, то ще види, че всичко на всичко си имал само гъсти вежди и нищо друго...» /стр.349/. За изпращачите на покойника Гогол споменава, че мислят единствено върху това «какъв ли ще бъде новият генерал-губернатор, как ще започне работа и как ще ги приеме» /стр.347/.

В «Майстора и Маргарита» Иван Бездомни отбелязва: «Премазали директор на списание – много важно произшествие, няма що! Да не би сега да спре списанието... Ще сложат друг редактор, може и да е още по-сладководен от предишния.» /стр.154/

Удивително сходни са лицата от траурните процесии в двете произведения. Видът на литераторите, които следват ковчега на Берлиоз и «заточилите се» след пешеходците «леки коли, повечето от тях празни» /стр.271/, изненадващо напомнят Гоголевите чиновници и «няколкото празни кабриолета, проточени един след друг» /стр.349/.

Всички тези паралели показват, че близостта между двамата писатели най-ясно проличава на междутекстово ниво, но породените текстови алюзии не са самоцелни, а са дълбоко свързани с морално-етичните обобщения на Гогол и Булгаков (на учителя и ученика). И за двамата отношение-то към смъртта е един от маркерите на моралните норми на обществото. Героите на Булгаков, също както героите на Гогол не питаят никакво уважение към тайнството на смъртта. Тяхната скръб е само показна. Дълбоко в себе си те не зачитат смъртта на човека точно толкова, колкото нехаят за самия човек. Нравственият порив им е чужд. Духовният им свят е «посветен» на материалното и плътското. Целият им вътрешен живот е впримчен от властта на парите.

Подвластни на стремежа да «скъят» някоя пара са много от героите на Булгаков: и Никанор Иванович Босой, и бюфетчията Андрей Фокич Соков, и Анушка, и Наташа с нейните жълтици, и цялото многолюдно общество на валутните мошеници, и всички, които се боричкат под дъжда от банкноти във Вариетето. С тънка ирония Булгаков напомня за «несравнимата с нищо прелестна миризма на току-що отпечатани банкноти» /стр.162/, а неговият Воланд «замислено» отбелязва: «Е добре, и те са хора като всички. Обичат парите, от каквото и да са направени, от кожа, от хартия, от бронз или злато...» /стр.164/

Очевидно така мисли и Гогол. Да си спомним съветите, които невръстният Чичиков получава от баща си: «Всичко можеш да направиш и всичко можеш да превъзмогнеш на света с парата.» /стр.358/ И да ги сравним с остроумните шегички на Коровиев: «пара ли е, отваряй си очите», «око да види, ръка да пипне» /стр.135/. Да си припомним слуховете за фалшивите банкноти на Чичиков, мълвата, че той е милионер и да надникнем в «Майстора и Маргарита», където Коровиев представя Воланд като милио-

нер, а господин Жак от бала в 23 гл. като «закоравял фалшификатор на пари» /стр.314/, и където поразите с фалшивите банкноти нямат край.

В романа на Булгаков Коровиев «пъхва» в ръката на Никанор Иванович «дебела шумоляща пачка» /стр.135/, която Никанор Иванович уж отказва да приеме. По-късно потърпевшият твърди, че пачката сама «пропълзяла» в чантата му. В «Мъртви души» Гоголевите чиновници представят същото оправдание за своите злоупотреби: «А друго е, когато се настърви дяволът да ти се пъха всеки ден в ръцете, така че и да не искаш да вземеш той сам да ти въвира.» /стр.311/

Героите на Булгаков също както Гоголевите герои са се впуснали в яростна гонитба за материални облаги. Те преследват всичко, което би могло да повиши жизнения им «стандарт». Сдобиването с нова жилищна площ, например. Не без ирония Булгаков отбелязва, че за квартирата на покойния Миша Берлиоз са подадени тридесет и две заявления, а фантасмагориите на Воландовата шайка нямат граници, когато става въпрос за смелите мечти на киевския чичо на покойника. В романа на Булгаков ламтежът за наследство е заклеен още веднъж чрез представянето на маркизата, отровила «баща си, двамата си братя и двете си сестри заради наследство» /стр.318/.

Темата за наследството, придобито по непочтен начин, присъства и у Гогол. Във втория том на «Мъртви души» се говори за подправеното от Чичиков завещание и за нечуваните роднини, които «като птици на мърша» се струпват върху богатството на покойната старица /стр.55/. Богатата леля на Хлобуев от «Мъртви души» и заможната леля на Канавкин от «Майстора и Маргарита» – още една алюзия, свързваща двамата писатели-сатирици. И двамата са неизтощими в разобличаването на човешките слабости и пороци. И двамата впрягат цялото майсторство, на което са способни, за да обрисуват гротескните плътски желания на героите си: чревоугодничеството и женкарството.

Повечето от Гоголевите герои са не само тънки познавачи на отбраното меню, но и «майстори юнашки да си похапват» /стр.36/: полицмейстерът – «чудотворец» и цялата му отбрана компания, Собакевич, Коробочка, Чичиков... И всички господа от едра ръка, които «живеят в Петербург и Москва и прекарват времето си в обмисляне като какво да ядат утре и какъв обяд да съчинят за в другиден» /стр.95/.

Героите на Булгаков също са големи гастрономи. Авторът на «Майстора и Маргарита» изважда на показ всички чревоугоднически страсти на посетителите на писателския ресторант; предлага на читателя цялото екзотично меню на Арчибалд Арчибалдович; вслушва се в разговора между изпосталелия Фока и «руменуостия», «червенобузест» поет-чревоугодник Амвросий /стр.90/; демонстрира необуздания апетит на Никанор Иванович към «онова, от което по-вкусно на този свят няма – кокал с мозък»

/стр.137/; представя почтената съпруга на белетриста Петраков- Суховей, дояждаща си «свинския ескалоп» /стр.410/; прави ни свидетели на аристократичната закуска на Стъопа Лиходеев.

Виртуозните кулинарни специалитети, представени от Булгаков, със сигурност биха задоволители изтънчените вкусове на Гоголевите герои. Деликатесите на Арчибалд Арчибалдович (варена бяла риба, чига, рачи опашки, пресен хайвер, съомга) почти съвпадат с блюдата, предлагани от Гоголевия полицмейстер (чорба от чига и рибе мляко, пирог със сомова опашка, пресносолен хайвер, моруна, есетра, съомга).

Плътските желания на Гоголевите герои не се ограничават само с вкусното похапване. Така е и при Булгаков. В «Майстора и Маргарита» той «дискретно» споменава за връзката на Аркадий Аполонович Семплеяров с артистката от пътуващия районен театър – Милица Андреевич Покобатко; за съкровищата, от които Сергей Герардович Дънчил се лишава заради тайната си любовница – Ида Херкуловна Ворс; за нескритите страсти на Николай Иванович към Наташа; за Стъопа Лиходеев, който «използува положението си за връзки с жени» /стр.119/.

Всичко това напомня за Гогол и девиза на неговия Кувшинников: «да удариш къоравото» /стр.103/. Но още по-открита е алкозията с Гоголевия «Шинел», с важното лице и неговото нощно посещение у «една позната дама – Каролина Ивановна». (17)

Героите на Булгаков и героите на Гогол сякаш са заразени с вирусите на едни и същи пороци. Слуховете, лъжите и клюките оплитат света, пресъздаден в «Майстора и Маргарита» по същия фатално-неизбежен начин, както това става в «Мъртви души».

«Колкото и да е глупава новината -пише Гогол – стига само да е новина, смъртният непременно ще я съобщи на друг смъртен, макар дори само за това именно, за да каже: «Я вижте, каква лъжа пуснали!» А другият смъртен с удоволствие ще наддаде ухо.» /стр.272/

Сюжетите на слуховете в «Майстора и Маргарита», подобно на тези от «Мъртви души», стават с всяка минута по-занимателни. Талантливият в областта на клюката и лъжата Гоголев Ноздръров има в «Майстора и Маргарита» много последователи: и Рюхин, който «би изпитал удоволствие да разкаже как е минало всичко в болницата и да поукраси разказа си с измислени подробности» /стр.108/, и Стъопа Лиходеев с «предусещането си за нещо приятно» («Така се чувствуваше човек, когато се стреми да стане център на вниманието, да съобщи сензационна новина») /стр.149/, и клетветника-вампир Варьонуха, и всезнаещия хроникьор Боба Кандалупски, и владетелката на пикантна тайна – гражданката от погребението на Берлиоз, и на вид почтения Николай Иванович...

Изключително разнообразни са ситуациите, в които Булгаков и Гогол изпитват нравствения модус на своите герои. Богатството на ситуативните

решения разкрива общото и своеобразното в моралното постулиране на характерите. Булгаков стига до етичните заключения на учителя си, но социално-нравствените релации при него са все пак малко по-различни. Антитезата «материално – духовно» при Булгаков е по-силна, често е акцентирана по един доста специфичен начин. Твърде показателен е той при опита на писателя да покаже взривяването на женското начало от профанното битие. Не случайно с особена антипатия Булгаков разказва за лъжкинята Даря и за любознателната Анушка. Женските сплетни предизвикват неприязнено отношение и у Гогол. Твърде красноречиво доказателство за това е сцената на гостуването на София Ивановна у Ана Григориевна и дългият поверителен разговор между двете «почтени» дами от «Мъртви души». Булгаков прибавя към женските пороци и кавгаджийството. Пронизваща е иронията му към двете готвачки, сражаващи се «с мазни лъжици в ръце» /стр.283/, а Анушка, чието появяване непременно става повод за скандали, е «дарена» от автора с достойния прякор – «чумата». (И в «Мъртви души» Гогол споменава за две дами, «разсърдени за невръщане на визити». – стр.250)

Московските дами в «Майстора и Маргарита», обладани от капризите на модата, Булгаков поставя в наистина комично положение. В «Мъртви души» Гогол ни представя дамите от града N чрез най-характерното им качество – «да се съобразяват с модата в най-последните й дреболии» /стр.250/.

И Гогол, и Булгаков иронизират женските «недостатъци», но при Булгаков иронията по-често преминава в сарказъм, в шарж, в гротеска, които напълно унищожават еманацията на женствеността. И на това абсолютно сакраменто на женското присъствие в Булгаковия роман е противопоставен образът на Маргарита – едно изключително олицетворение на истинската женска стихия, на истинското женско начало с неговия безспорен примат на духовното над битовото.

Така Булгаков и наследява, и продължава учителя си. Той много често следва Гоголевите принципи на сатирична поетика, но ги структурира по свой собствен начин. Много често прилага свои собствени средства, когато се цели в Гоголевата сатирична мишена. И у двамата писатели обаче тази мишена е обширна. И при двамата тя включва още омразния им бюрократизъм.

В «Мъртви души» Гогол показва на читателя целия ръждясал механизъм на чиновническата корупция и лицемерното чинопочитание. Същото, макар и не така детайлно, прави М.Булгаков.

Римски в «Майстора и Маргарита» изпитва същия панически страх от разобличаването на служебните му прегрешения, който в «Мъртви души» става причина за смъртта на прокурора. Подобно на Гоголевия Чичиков, който тъпче скъпоценното си ковчеже с всевъзможни документални сви-

детелства, много от героите на Булгаков питаят благоговейно отношение към документа. По закона на каноничното благополучие лъскавият МАС-СОЛИТ-овски билет е задължителен пропуск за Грибоедовия ресторант. Николай Иванович, неочаквано превърнал се в шопар, моли да му бъде издадено удостоверение къде е прекарал изтеклата нощ. Прохор Петрович одобрява всички резолюции, които раираният му костюм е сложил по време на неговото краткотрайно отсъствие. Алоизий Могарич заминава за Ленинград с домовата книга под мишница, а Майстора обобщава в сентенция главозамайващата страст на своите съвременници към документа: «Няма ли го документа – няма го и човека» /стр.341/.

В романа на Булгаков документът, парите, квартирата, апетитното ястие и шикозният тоалет са на по-голяма почит, отколкото човекът. Към ближния си повечето от героите на «Майстора и Маргарита» изпитват неприязън, злоба или «най-човешка» завист. Денискин злослови за Мстислав Лаврович; Римски мисли за Лиходеев като за «напаст», готов е «всичко да стовари върху него» /стр.193/ и понякога съжалява, че под трамвая не се е подхлъзнал Стъопа; Алоизий Могарич се оказва непочтен спрямо доверието на Майстора.

Особено тежък човешки порок според Булгаков е завистта. Бездарният Рюхин изпитва завистлива злоба към Пушкин. Редовите обитатели на «Грибоедов» завиждат на «най-талантливите» заради техните вили, а случайният посетител питае «черна завист» към щастливите членове на МАС-СОЛИТ.

«Кой ще каже нещо в защита на завистта?» – пита М.Булгаков и добавя уверено: «Това е долнопробно чувство.» /стр.90/.

И при Булгаков, и при Гогол диапазонът на сатиричния прицел е огромен. Но и двамата най-често се целят в лавиращия мошеник, нагаждач, интригант, подлизурко, шмекер, подлец, негодник... Тези негативни определения изпъстрят както «Мъртви души», така и «Майстора и Маргарита».

В романа на Булгаков Никанор Иванович е наречен от Воланд «мошеник и шмекер» /стр.136/, а познатият на Стъопа Лиходеев – Хустов – «мръсник, интригант, нагаждач, подлизурко» /стр.115/. Майстора определя предприемачите като «малка група мошеници» /стр.147/. Самият Никанор Иванович признава, че членовете на домсъвета са «вагабонти» /стр.202/, а барон Майгел е представен от Воланд като «непоправим негодник» /стр.333/.

В романа на Гогол Чичиков разпитва трактирния слуга «голям подлец» ли е господарят му, на което слугата «както обикновено» отговаря: «О, да, господине, голям мошеник.» /стр.7-8/. Чичиков е наречен от Ноздръов «мошеник» /стр.122/, «подлец» и «шарлатанин» /стр.126/, а полицмейстера – «мошеник като всички»: «... всички са мошеници; целият град е такъв; мо-

шеник мошеника язди и мошеника кара» /стр.149/. Това е диагнозата на Гогол за нравственото състояние на съвременния му свят. Тя развенчава сомнението на обществото, че «сега у нас подлеци няма: има хора благонамерени, приятни» /стр.380/.

Удивително сходна е преценката на Булгаков: «...да, сред московчани има мошеници» /стр.253/. Мошениците на Булгаков се родят с Гоголевите мошеници: бюфетчията Андрей Фокич от «Майстора и Маргарита» с есетрата си «втора преснота» и с разредения си чай, и кръчмарят-мошеник от «Мъртви души» с фалшивото си вино... Героите на «Майстора и Маргарита» наследяват много от «моралните» качества на Гоголевите герои. Да сравним гражданина Парчевски от «Майстора и Маргарита», за когото Фагот казва, че «ако не беше покерът, животът му в Москва щеше да е съвсем непоносим» /стр.161/, с картоиграча Ноздръв от «Мъртви души». Да съпоставим безспирните запои на Ноздръв с махмурлука на Булгаковия Стьопа Лиходеев...

И при двамата писатели мошеничеството е тип нравствено поведение, което профанира всеки етичен порив и което изцяло е противопоставено както на етичния катехизис на Гогол, така и на Булгаковата нравствена аксиология.

И според Булгаков, както и според Гогол, под маската на външната благопристойност човекът е в състояние да «скъта» какви ли не душевни изненади. Артистът от съня на Никанор Иванович в «Майстора и Маргарита» казва на Дънчил: «Зад вашата маска на уверено достойнство се крие алчен паяк и отвратителен измамник и лъжец» /стр.207/.

В повествованието си Булгаков умело използва откритите от Гогол човешки типове-маски. Маските на благоприличието и пристойността, прикриващи истинската същност на Булгаковите герои, биват свалени от Воланд и неговата свита. В «Мъртви души» нишката на карнавалната интрига е в ръцете на «сърцоведа» Чичиков.

Гогол рисува маските на своите герои ярко и правдоподобно. Не по-малко реалистично, и не по-малко релефно ги «изографисва» и Булгаков.

«То не се знае какво точно притежава човекът, муцуна или лице. Струва ми се, че все пак е лице» – казва Булгаковият Майстор на Иван Бездомни /стр.172/. А малко по-късно авторът на «Майстора и Маргарита» ще превърне своя Николай Иванович в шопар, в същество със «свинска зурличка» /стр.268/.

В «Мъртви души» лицето на чиновника Иван Антонович е описано така: «... цялата средна част на лицето му се издаваше напред и бе отишла към носа му; с една дума, то беше онова лице, което в обществото наричат свинска муцуна» /стр.225/.

Зад свалените маски на героите си и Гогол, и Булгаков откриват или животинска същност или нещо още по-страшно: безкрайна пустош, нищо,

отчайваща празнота.

Италианският изследовател на Булгаков – Еридано Бацарели определя съвременните герои в «Майстора и Маргарита» като «празни черупки» 18 и счита, че най-сполучливо това определение съответствува на празната дреха на Прохор Петрович. Представяйки своя Собакевич, Гогол отбелязва: «Собакевич все слушаше както по-преди с наведена глава и нищо, което от малко да прилича на израз, не се показва на лицето му. Сякаш в това тяло съвсем нямаше душа или имаше, но съвсем не там, дето трябва, а както у безсмъртния Кошчей нейде зад гори и планини, и е покрита с такава дебела черупка, че каквото и да мърдаше на дъното ѝ, не произвеждаше никакво раздвижване на повърхността ѝ.» /стр.155/.

И за Булгаков, и за Гогол маската крие едно несъвършенство – очите. И според Гогол, и според Булгаков загадките на душата могат да бъдат разкрити единствено чрез човешките очи.

«Очите им само са такава една безкрайна държава, в която навлезе ли веднъж човек – отпиши го вече» – така мисли Гогол за очите на своите дами /стр.258/.

«Най-голямата ви грешка е, че недооценявате значението на човешките очи» – отбелязва един от героите на Булгаков /стр.210/.

Авторът на «Майстора и Маргарита» знае, че «истината изскача за миг от дъното на душата в очите...» /стр.210/. Затова добри или лоши, очите на неговите герои са винаги изразителни. Очите на Анушка «горят с вълчи блясък» /стр.347/. По очите на Китайцев си личи, че «той е чист като кристал» /стр.387/. Очите на бившия барон Майгел са «стъклени» /стр.399/. Очите на Стъопа са «плувнали в тлъстини» /стр.113/. «Плувнали в лой» са очите на дамата от погребалната церемония и при това «проблясват с двусмислени пламъчета» /стр.269/. Маргарита вижда в очите на Майстора «пустиня» /стр.422/, но те често биват «тревожни», а веднъж в тях пламва и «злоба»/стр.173/. В очите на Маргарита се чете ту «скръб» /стр.429/, ту «самота» /стр.178/, но понякога те «хвърлят искри» /стр.184/.

Очите на Булгаковите герои са толкова различни и толкова интересни, че биха могли да бъдат обект на цяло едно отделно изследване. Тук ние само ще отбележим, че, следвайки Гогол, Булгаков придава на очите на своите герои една особена дълбочина, кара ги да говорят единствено истината.

Имената, с които Булгаков кръщава героите си също са по гоголевски издайнически: Глухарьов, Загринов, Абабков, Щурман Жорж, Бескудников, Семейкина-Гал, Шпичкин, Богохулски, Бездомни, Сладки, Босой, Канавкин, Куролесов, Петраков-Суховей, Лиходеев, Могарич... Имета при Булгаков носи особен естетически и етичен заряд. То често само по себе си характеризира героя, а много често допълва вече поднесената от автора характеристика.

Италианският булгаковед Еридано Бацарели, който прави ритмичен и семантичен анализ на ономастиката в «Майстора и Маргарита», пише: «Много от тези имена напомнят, сигурно такова е било желанието на Булгаков, големи мехури, пълни с някаква противна течност, която потича от тези мехури само като ги докоснеш.» (19)

Булгаков разкрива душевната организация на своите герои с използваните от учителя средства, но ги използва по своему. В «Майстора и Маргарита» също както в «Мъртви души» разобличаването на душевните недъзи е най-сполучливо в масовите сцени: сеанса във Вариете, събранието на валутните мошеници, увеселението в «Грибоедов», бала у сатаната, дружната «изява» на служителите от акустичната комисия... Да сравним с бала у губернатора в «Мъртви души», с описаната от Гогол гощавка в дома на полицмейстера.

Духовният облик на отделните герои и при Булгаков, и при Гогол изпъква, като правило, в масата (колектива). Всеки от героите е рязко индивидуализиран, но индивидуалните различия още по-силно разкриват общата духовна същност. Всеки от Булгаковите герои е по своему нищожен, но нищожни са всички без изключение.

Показвайки душевната нечистоплътност на своите герои, Булгаков си служи с иронията, буфонадата, пародията, гротеската, философския сарказъм. Иронията на Булгаков съдържа много от оттенъците на Гоголевата ирония: подигравателност, недоумение, гняв, закачливост, горчивина, презрение, бичуване... Също както при Гогол иронията в «Майстора и Маргарита» е концентрирана или в язвителен намек, или в нарочно изострена хиперболизирана форма. Именно иронията, откриваща и в двете произведения един своеобразен (втори) повествователен план, разкриваща истинския смисъл на всяка етична оценка, кара читателя да усети присъствието на автора-разказвач с умната му проницателна усмивка.

И в «Майстора и Маргарита», и в «Мъртви души», зад смеха се долавя скръбта на автора за мъртвите души на живите хора. «Веселото в един миг може да се обърне в скръбно, щом само по-дълго се спреш пред него» – пише в поемата си Гогол /стр.89/. Булгаков също както Гогол се смее през сълзи, но по-често неговият смях заличава горчилката на отчаянието. И Булгаков като Гогол не е чист сатирик, но смешното и трагичното при него са по-здравоспоени, дифузно проникнати.

«В Булгаков по своеобразен начин се сливат двете струи, двете начала на истинския художествен талант на сатирика – пише В.Петелин – отрицанието на тъмните страни от действителността и утвърждаването, на високите нравствени ценности.»(20) И може би връзката на Булгаков с Гогол е имал предвид известният изследовател на Булгаковото творчество, когато е добавил: «Булгаков се отнася към онези художници, в творчеството на които дълбоко и пълно е въплътена картината на равновесието на жизне-

ните сили, намерена е пропорцията между светлината и сянката, отрицателното и положителното.» (21)

Позитивната част на своята програма, която в първия том на «Мъртви души» е синтезирана в множеството лирични отстъпления и в преките обръщения към читателя, Гогол не успява да разкрие във втория том на поемата. Булгаков, освен «неконкурентноспособните» положителни герои (Прасковя Фьодоровна, Стравински, Василий Степанович, «прилично-то» старче от валутния магазин), в «Майстора и Маргарита» дава и духовно извисени примери: Йешуа, Майстора, Маргарита. Разкрива угризенията на съвестта у Пилат Понтийски като душевен катарзис. Показва нравственото преобразяване на Иван Понириов.

Злото в романа на Булгаков, такова, каквото то е в съвременния си вариант, не претърпява истинска метаморфоза (епилогът е особено показателен в подкрепа на това становище), но то е безсилно пред лицето на вечността, пред библейската първостепенност на нравствените истини. Вероятно същите доводи са дали основание на Игор Золотуски да напише, че «в романа си М.Булгаков като че ли осъществява мечтата на Гогол по прекрасния храм – втория том на «Мъртви души», в който читателят трябва да влезе през калното преддверие – първия том».(22)

Прекрасното надвива безобразното – така може би Гогол е виждал бъдещето на своята поема. М.Булгаков, който продължава учителя си след сто години, привежда в служба на доброто и справедливостта дори традиционните сили на злото (Воланд в «Майстора и Маргарита» също е причастен на високото. Демон на иронията и съмнението, той отхвърля не само житейското приспособленчество, но и ненавистната му духовна ситост).

«Где е изходът,где е пътят?-пита Гогол в своята поема. - Де е оня, който на език, роден на нашата руска душа, би могъл да ни викне това всемогъщо слово «напред», който знаейки всичките сили и свойства и цялата дълбочина на нашата природа, би могъл с едно магьосническо махване да ни насочи към висок живот?» /стр.417/

Сто години след Гогол Булгаковият Воланд тържествено произнася: «Натам!... Този е пътят, Майсторе, този...» /стр.440/

Времето на Гогол е време и на граф Бенкендорф – глава на прословутия жандармски корпус (III отдел в канцеларията на негово величество Николай I) за борба със свободомислието, с критичното отношение към действителността. Във времето на задължителния оптимизъм авторът на «Мъртви души» дръзва да развенчае неговата несъстоятелност, защото знае, че общото благоденствие е възможно само след пречистването на затлачената човешка душа. «Умът върви напред, когато вървят напред всички нравствени сили в човека – пише Гогол – и стои неподвижен, и дори се движи назад, когато не се възвисяват нравствените сили.»(23)

Сто години по-късно, в епохата на всеобщия ентузиазъм, Булгаков дръзва да напише «Майстора и Маргарита» – един истински сатирико-философски демонтаж на неговото съвремие, осмелява се да посочи действителния път на човека към хармонията.

В своето нравствено-философско «учение» Булгаков следва заветите на мъдрия си учител, но ги прилага по своему. Ето защо в Булгаковия роман се преплитат всички нишки, които формират светоусещането и естетиката на Гогол, но наследената от Булгаков канава е само една своеобразна матрица за изключително новаторските решения, предложени от автора на «Майстора и Маргарита».

Извеждайки текстовите алюзии, реминисценции, паралели между «Майстора и Маргарита» и «Мъртви души» до равнището на етично-философските оценки на Гогол и Булгаков, ние се опитахме да покажем емблематиката на общото и своеобразното както на нивото на учителя, така и на нивото на ученика.

Булгаков защитава духовните постулати на своя велик предшественик, доразвива ги чрез един по-широк естетически експеримент, дефинира ги по-конкретноисторически, по-социално. Той съперничи на Гогол както във възможностите на художественото слово, така и в стремежа си да обвърже всяка ситуация с отделна (своя) морално-нравствена поанта. Верен на традицията, Булгаков превръща «Майстора и Маргарита» в едно своеобразно, ново послание към «новото» си съвремие. Той знае, че романът му е «невъзможен» за неговото време точно толкова, колкото невероятно изглежда сред обитателите на «Грибоедов» да «узрява... бъдещият автор на «Мъртви души».

Въпреки това обаче, до последния си ден М.Булгаков работи над своето духовно завещание и със сетни сили почти нечуто произнася: «За да знаят! За да знаят!» (24)

Писателят вярва, че за читателя неговият роман е важен и необходим. И това съзнание за съдбовния дълг на твореца като че ли пак ни отправя към Гогол, към неговата «Авторава изповед».

«Булгаков – това е нашият втори Гогол» – е казал В.В.Вересаев.(25) И в тези думи, според нас, няма и сянка на преувеличение, защото Гогол завинаги остава при Булгаков като нравствена мярка за всички неща, като духовен наставник и покровител. В най-трудните моменти от живота си авторът на «Майстора и Маргарита» си спомня за своя учител и го моли да го покрие с «чугунения си шинел».(26) Една сякаш пророческа молба, защото години след смъртта на Михаил Афанасиевич Булгаков, върху гроба му е поставен старият надгробен камък на Николай Василиевич Гогол.

ЛИТЕРАТУРА

1. Земская, Е. А. Из семейного архива /материалы из собр. Н.А.Булгаковой-Земской/. В кн.: Воспом. о М.Булгакове. М., 1988, с.57-58
2. Ермолинский, С. М.Булгаков. Бележки от различни години. Факел. 1985/N3, стр.80
3. Булгаков, М.А. Письмо В.В.Вересаеву /от 22.07.1931 г./ Знамя. 1988/N1, с.165
4. Булгаков, М.А. Бележки по маншетите. С., 1989, стр.107
5. Булгаков, М.А. Театрален роман. С., 1980, стр.73-74
6. Булгаков, М.А. Письмо П.С.Попову /от25.01.1932г./В кн.:Булгаков, М.А. Собр. соч. в 5-ти т., т.5, М., 1990, с.469-470
7. Вж. по-подр.: Гаспаров, М. Из наблюдений над мотивной структ. ром. М.Булгакова «Мастер и Маргарита». Даугава. 1989/N1, с.88
8. Чеботарева, В.А. О гоголевских традициях в прозе М.А.Булгакова. Русская л-ра. 1984/N1, с.170
9. Булгаков, М.А. Похождения на Чичиков. В кн.: Булгаков, М.А. Бележки по маншетите. С., 1989, стр.26
10. Вж. по-подр.: Чудакова, М.Булгаков и Гоголь. Русская речь.1979/N2, с.39
11. Смелянский, А. М.Булгаков в Худож. театре. М., 1986, с.253
12. Пак там: с.217
13. Булгаков, М.А. Письмо К.С.Станиславскому /от 31.12.1931г./В кн.: Булгаков, М. Собр. соч в 5-ти т., т.5, М., 1990, с.466
14. Булгаков, М.А. Письмо В.В.Вересаеву. /от 2.08.1933 г./ Пак там: с.491
15. Пак там: с.512
16. Смелянский, А. М.Булгаков в Худож. театре. М., 1986, с.218
17. Гогол, Н.В. Шинел. В кн.: Гогол, Н.В. Повести. С., 1969, стр.151
18. Bazzrelli, E. Inviti alla lettura di Bulgakov. Milano, 1976, p.156
19. Пак там: стр.182
20. Петелин, В. Родные судьбы. М., 1976, с.145
21. Пак там: с.145
22. Золотусский, И. Час выбора. М., 1967, с.46
23. Гоголь, Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями. В кн.: Гоголь, Н.В. Собр.соч. в 7 т., т.6, М., 1986, с.365
24. Булгакова, Е.С. О пьесе «Бег» и о е, авторе. В кн.: Воспом. о М.Булгакове. М., 1988, с.390
25. Вж.: Письма М.Булгакова В.Вересаеву. /Послеслов/. Знамя. 1988/N1, с.172
26. Булгаков, М.А. Письмо П.С.Попову /от25.01.1932 г./ В кн.: Булгаков, М.А. Собр. соч. в 5-ти т., т.5, М., 1990, с.